

A Posteriori and Quasi-A Priori Arguments for Theology in the Holy Quran

Mohammad Javad Dakami*

Abstract

Proving the foundational tenets of belief in Islam is possible only through sound rational arguments. The Holy Quran, in its call to monotheism and description of divine attributes, employs rational reasoning, with demonstrative proof (*burhan*) holding a special place in Quranic arguments due to its soundness in both form and content.

Issue: What types of arguments for theology are present in the Quran? Have a priori (*limmi*) arguments been used in the Quran to prove and introduce God?

Method: This research, using a descriptive-analytical method and through a study of Quranic verses and authoritative exegeses, examines and analyzes the various types of theological arguments in the Holy Quran.

Findings: The majority of theological arguments in the Quran are a posteriori (*inni*), proceeding from effect to cause—an approach compatible with the general level of understanding of the Quran's audience. However, considering the definition of an a priori argument and due to the absence of a cause for God, the Quran does not employ strictly a priori arguments. Nonetheless, in explaining and proving God's affirmative and negative attributes, the Quran employs a type of non-a posteriori reasoning, termed "quasi-a priori" arguments in this research.

Conclusion: Contrary to the belief of some researchers, not all theological arguments in the Quran are a posteriori; non-a posteriori (quasi-a priori) arguments

* Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, dakami@basu.ac.ir

Date received: 12/06/2025, Date of acceptance: 08/12/2025

are also used for theology. These arguments are primarily structured based on inherent concomitances and essential implications.

Keywords: The Holy Quran, A Posteriori Argument (*Burhan Inni*), A Priori Argument (*Burhan Limmi*), Quasi-A Priori Argument, Theology.

Introduction

The Holy Qur'an presents itself as a guide for all people and, in order to realize this guidance, calls its audience to reflection and contemplation upon its verses. Accordingly, when addressing people—and especially when arguing for truths—it fully adheres to the general rules of reasoning and logic, and does not put forward anything contrary to intellect and rationality. For this reason, the guidance-oriented verses of the Holy Qur'an are often accompanied by diverse rational arguments in terms of both their material and formal aspects. Philosophers and logicians maintain that among the various types of arguments, demonstration (*burhān*), due to its reliance on certain premises and syllogistic form, is the most rigorous type of reasoning. Therefore, the Holy Qur'an has also employed numerous demonstrations to prove the existence of God and His essential and active attributes.

This study has been conducted using a descriptive–analytical method through an examination of the verses of the Holy Qur'an, authoritative Qur'anic commentaries, and by drawing upon narrations from the Infallibles (peace be upon them).

Materials & Methods

This research has been conducted using a descriptive–analytical method, through the study of the verses of the Holy Qur'an and authoritative exegeses, and by drawing upon the narrations of the **Ahl al-Bayt (peace be upon them)**.

Discussion and Results

The main questions addressed in this research are: Why are most of the Qur'anic theistic demonstrations of the *innī* type? Why has the Qur'an not employed *limmī* demonstration for knowing God Almighty, and what is the reason for designating some theistic demonstrations as quasi-*limmī*? The findings of the present study indicate that the widespread use of *innī* demonstrations in the Holy Qur'an is due to the greater ease with which this type of argument can be understood by the general public, who constitute the primary audience of the Qur'an. The reason for this ease of understanding is that, in *innī* demonstrations, one of the premises usually has an

experiential or innate aspect, the comprehension of which does not require extensive reflection or contemplation. In the Holy Qur'an, this type of demonstration is employed for two main purposes:

Proving the existence of God as the First Cause of all that is other than God;
Proving the affirmative attributes of God Almighty on the basis of the principle "the giver of a thing cannot be devoid of it" (mu'tī al-shay' lā yakūnu fāqidan lahu).

The innī demonstrations of theistic knowledge in the Holy Qur'an are divided into two general categories: cosmic (āfāqī) demonstrations and anthropological or inner (anfusī) demonstrations. In cosmic demonstrations, through reflection on external phenomena (the horizons), the existence of God Almighty and His attributes of beauty and majesty are established. The most important and well-known of these demonstrations is the demonstration of the perfection of creation (burhān itqān al-ṣun'). In this demonstration, from the order and astonishing, purposeful creation governing the universe, the existence of an ordering, knowing, powerful, and wise Creator is inferred. A clear example of the demonstration of the perfection of creation in the Holy Qur'an is the argument for the Lordship-based unity of God Almighty in verse 22 of Sūrat al-Anbiyā'. This demonstration is expressed with utmost brevity in the form of a conditional syllogism with the negation of the consequent: "Had there been gods in the heavens and the earth other than Allah, both would surely have fallen into ruin." Since such corruption is not observed, it follows that only one God Almighty rules over the universe.

In the inner demonstrations of theistic knowledge, the human being comes to know the existence of God Almighty by turning inward to his own self. The most important inner demonstration in the Holy Qur'an is the demonstration of fiṭrah (innate nature), which is emphasized in numerous verses. One of the findings of the present research is that, given the definition provided for limmī demonstration, it is not possible to prove the existence of God Almighty through this type of argument, since it is impossible to conceive of a cause that could mediate in proving Him.

However, the Holy Qur'an contains arguments in which reasoning proceeds from one necessary correlate to its necessary consequence, or from one concomitant to another concomitant. Because this method more closely resembles limmī demonstration, it has been termed quasi-limmī demonstration. A clear example of quasi-limmī demonstrations in the Holy Qur'an is reasoning from the Divine Name Allah to His attributes of beauty and majesty—such as His oneness and His having no partner—in the verse "Allah bears witness that there is no deity except Him", which is known as the Verse of Testimony.

Conclusion

Most of the demonstrations in the Holy Qur'an for proving the existence of God Almighty are of the *innī* type, and these demonstrations are divided into cosmic and inner demonstrations. The most important cosmic demonstration is the demonstration of the perfection of creation, or the argument from order, in which from the order of the phenomena of the world one infers the existence of an ordering, knowing, powerful, and generous Creator. The most important inner demonstration in the Holy Qur'an is that which is referred to as the demonstration of *fiṭrah*.

Contrary to the view of some researchers, not all theistic demonstrations in the Holy Qur'an are *innī*; rather, some of the most rigorous Qur'anic demonstrations established for the knowledge of God are of the *quasi-limmī* type, in which reasoning proceeds from a necessary correlate to its consequence or from one concomitant to another concomitant.

The most important *quasi-limmī* demonstration of theistic knowledge found in the Holy Qur'an is the demonstration in which the concept of the Divine Name Allah serves as the middle term for establishing His other affirmative and negative attributes.

Bibliography

The Holy Qur'an.

Nahj al-Balāghah.

Ālūsī, Shihāb al-Dīn (n.d.). *Rūḥ al-Ma'ānī*. Beirut: Dār Ihya' al-Turāth. (in Persian)

Ibn Sīnā (Avicenna), Ḥusayn (1984). *Al-Mabda' wa al-Ma'ād*. Tehran: Institute of Islamic Studies. (in Persian)

Ibn Sīnā (Avicenna), Ḥusayn (1988). *Al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt*, trans. Ḥasan Malekshāhī, Vol. 2. Tehran: Soroush. (in Persian)

Plato (1972). *Timaeus*, trans. Moḥammad Ḥasan Lotfī. Tehran: Khwārazmī. (in Persian)

Javādī Āmolī, 'Abdullāh (1996). *Elucidation of the Demonstrations for the Existence of God*. Qom: Isrā'. (in Persian)

Javādī Āmolī, 'Abdullāh (2019). *Tasnīm*. Qom: Isrā'. (in Persian)

Javādī Āmolī, 'Abdullāh (2011). *The Qur'an Interpreting the Qur'an*. Qom: Esrā'. (in Persian)

Ḥarrānī, Ibn Shu'bah (n.d.). *Tuḥaf al-'Uqūl 'an Āl al-Rasūl*. Qom: Islamic Publications Institute. (in Persian)

111 Abstract

- Dakāmī, Moḥammad-Javād (2006). "The Demiurge (Ṣāni') in Plato's Thought." *Āyineh-ye Ma'rifat*, No. 7, pp. 1–16. (in Persian)
- Dakāmī, Moḥammad-Javād, & Moḥammadī Sheykhī, Qobād (2018). "The Conditional Syllogism (Qiyās al-Talāzum) in the Holy Qur'an." *Philosophical–Theological Research*, Vol. 20, No. 3 (Serial No. 77). (in Persian)
- Gilson, Étienne (1995). *God and Philosophy*, trans. Shahrām Pāzūkī. Tehran: Ḥaqīqat. (in Persian)
- Sāqī, Seyyed Abolfazl (2019). *Persian Translation of the Torah*. Tehran: Society for Legal and Religious Studies (website), electronic edition. (in Persian)
- Subḥānī Tabrīzī, Ja'far (2002). *Al-Ilāhiyyāt*. Qom: Imam Ṣādiq ('a) Institute. (in Persian)
- Sabzavārī, Hādī (1995). *Sharḥ al-Manzūmah*, Vol. 1, p. 327. Qom: Nashr-e Nāb. (in Persian)
- Shīrāzī, Ṣadr al-Dīn Moḥammad (Mullā Ṣadrā) (1981). *Al-Ḥikmah al-Muta'aliyah fī al-Asfār al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Persian)
- Ṭabāṭabā'ī, Moḥammad Ḥusayn (1995). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn Publications. (in Persian)
- Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan (1947). *Majma' al-Bayān*. Beirut: Dār al-'Ulūm. (in Persian)
- Fayḍ Kāshānī, Moḥammad (1997). *Al-Maḥajjah al-Bayḍā'*. Qom: Islamic Publications Institute. (in Persian)
- Faramarz Qarāmalekī, Aḥad, & Fallāḥ, Moḥammad-Javād (2010). "Typology and Formulation of the Argument of Faskh al-'Azā'im in Theistic Knowledge." *Philosophical–Theological Research*, No. 45, pp. 251–266. (in Persian)
- Qoderdān Qarāmalekī, Moḥammad-Ḥasan (2005). "A Critique of the Theory of the Undemonstrability of God's Existence." *Qabasāt*, No. 35, pp. 181–201. (in Persian)
- Qarā'atī, Moḥsen (2009). *Tafsīr-e Nūr*. Tehran: Cultural Center of "Lessons from the Qur'an." (in Persian)
- Lāhījī, 'Abd al-Razzāq (2009). *Shawāriq al-Ilhām fī Sharḥ Tajrīd al-Kalām*. Qom: Imam Ṣādiq ('a) Institute. (in Persian)
- Majlisī, Moḥammad Bāqir (1983). *Biḥār al-Anwār*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Persian)
- Moṭahharī, Morteẓā (1998). *An Introduction to the Qur'an*. Qom: Ṣadrā Publications. (in Persian)
- Moẓaffār, Moḥammad-Reẓā (2003). *Al-Manṭiq*. Qom: Dār al-'Ilm Publications Institute. (in Persian)
- Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1995). *Tafsīr-e Nemūneh*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Persian)
- Vaṭan-Dūst, Moḥammad-'Alī, & Chenā'ānī, Mahdī (2022). "An Analytical Reappraisal of the Critiques and Justifications Concerning Allāmah Ṭabāṭabā'ī's View on the Use of Limmī Demonstration in Philosophy." *Contemporary Wisdom*, Vol. 13, No. 1. (in Persian)

براهین ائی و شبه لَمّیِ خداشناسی در قرآن کریم

محمد جواد دکامی*

چکیده

اثبات اصول اعتقادی در اسلام صرفاً از طریق استدلال‌های متقن عقلی ممکن است و قرآن کریم در دعوت به توحید و معرفی صفات الهی، از استدلال‌های عقلی بهره برده و برهان به عنوان متقن‌ترین شیوه استدلال از حیث ماده و صورت، جایگاه ویژه‌ای در استدلال‌های قرآنی دارد. مسئله: براهین خداشناسی قرآن از چه نوعی هستند و آیا در قرآن برای اثبات و معرفی خدا از براهین لَمّی استفاده شده است یا خیر؟ روش: پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با مطالعه در آیات قرآن و تفاسیر معتبر، به بررسی و تحلیل انواع براهین خداشناسی در قرآن پرداخته است. یافته‌ها: بخش عمده براهین خداشناسی قرآن از نوع ائی هستند که در آنها از معلول به علت، سیر شده است، اما با توجه به تعریف برهان لَمّی و به دلیل فقدان علت برای خدا، در قرآن از براهین لَمّی استفاده نشده است. با این حال، قرآن در تبیین و اثبات صفات ثبوتی و سلبی خدا از نوعی استدلال غیر ائی بهره برده که در این پژوهش «براهین شبه لَمّی» نامیده شده‌اند. نتیجه بر خلاف تصور برخی محققان، همه براهین خداشناسی قرآن ائی نیستند و از براهین غیر ائی (شبه لَمّی) برای خداشناسی هم استفاده شده، این براهین غالباً بر پایه تلازم‌ها و لوازم ذاتی سامان یافته‌اند. کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، برهان ائی، برهان لَمّی، برهان شبه لَمّی، خداشناسی.

۱. مقدمه و طرح مسئله

قرآن کریم خود را (هدیِّ لِلنَّاسِ) و کتاب هدایت برای همه انسان‌ها معرفی نموده (بقره / ۱۸۵) و از آنها خواسته است تا در آیتش تدبر و تفکر کنند و به همین دلیل در سخن گفتن

* استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، dakami@basu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷

با مردم، به خصوص آنجا که هدفش استدلال بر یک حقیقت است، قواعد عام تفکر (قواعد منطقی) را کاملاً رعایت نموده است؛ بنابراین آیات مربوط به هدایت که در قرآن کریم نازل شده‌اند، غالباً همراه با استدلال‌های عقلی هستند. این استدلال‌ها از جهت صورت، گاهی تمثیلی، گاهی استقرایی و گاهی قیاسی هستند، مثلاً در یک استدلال تمثیلی، خلقت حضرت عیسی را به خلقت حضرت آدم (علیهم‌السلام) تشبیه می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ». (آل عمران / ۵۹) همچنین در مواردی با استفاده از روش استدلال استقرایی با معرفی برخی از نعمت‌های الهی سعی می‌کند تا وجدان خفته انسان را بیدار کند؛ مثلاً در سوره مبارکه الرحمن پس از معرفی برخی از نعمت‌های خود، با استفهام‌های تقریری از انسان اقرار می‌گیرد که نعمت‌های الهی قابل انکار نیستند، «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» (ر. ک: مکارم شیرازی، ۱۳۵۳، ج ۲۳: ۱۱۳).

قرآن کریم در موارد متعددی، از استدلال قیاسی جهت آگاهی‌بخشی به انسان استفاده می‌کند. نکته جالب توجه اینکه استدلال‌های قیاسی قرآن یک نحو نیستند؛ برخی از آنها اقترانی و برخی دیگر استثنایی هستند، برخی از قیاس‌های استثنایی، قیاس تعاند و برخی دیگر قیاس تلازم‌اند. نکته مهم دیگر این است که در این استدلال‌ها تمام شرایط یک قیاس معتبر رعایت شده است، مثلاً در قیاس‌های تلازم که در قرآن کریم آمده است، همواره از قواعد «وضع مقدم» و «رفع تالی» استفاده شده است و چنین نیست که قرآن کریم قواعد عقلی استدلال را نادیده بگیرد، مثلاً به جای قاعده «رفع تالی» از «رفع مقدم» استفاده کند. (دکامی و محمدی شیخی، ۱۳۹۷: ۲۰۲) همه اینها به دلیل آن است که قرآن برای هدایت انسانی نازل شده است که اولاً خدای متعال او را آزاد و مختار آفریده و به او اجازه داده است تا یکی از دو مسیر شکر نعمت یا کفران نعمت را با اختیار خود انتخاب نماید. (انسان / ۳) و ثانیاً به نحوی آفریده شده است که عقل و قلب او جز در برابر استدلال درست تسلیم نمی‌شود. بر اساس آیات و روایات، پیامبران الهی موظف به تبلیغ دین با زبان قومشان هستند و باید به اندازه عقل و فهم مردم با آنها صحبت کنند. (حرّانی، بی‌تا، ج ۱: ۳۲) و چنین نیست که دعوت پیامبران از طریق یک اثر مرموز و ناشناخته در قلوب پیروانشان منعکس شود، بلکه این دعوت از طریق تبیین، روشنگری، تعلیم و تربیت با همان زبان معمولی و رائج مخاطبان صورت می‌گرفته است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۰: ۲۶۸)

استدلال‌های قرآنی علاوه بر تنوع در صورت، از جهت ماده نیز متنوع هستند، برخی از آنها در قالب براهین لمّی و ائی بیان شده‌اند و برخی دیگر استدلال جدلی هستند و در

برخی موارد نیز از موعظه و خطابه استفاده شده است. اما از آنجا که متقن‌ترین و عالی‌ترین نوع استدلال هم از جهت ماده و هم از جهت صورت، برهان است؛ بیشتر استدلال‌های قرآن کریم به خصوص وقتی که هدف شناخت و معرفی خداوند متعال است، از این نوع هستند. این تحقیق اختصاص دارد به بررسی انواع براهین در قرآن کریم که جهت اثبات وجود خداوند متعال و معرفی صفات جمال و جلال او اقامه شده است و در ضمن آن سعی شده است با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، با مطالعه و دقت در آیات نورانی قرآن کریم و بهره‌گیری از تفاسیر مفسران بزرگ، به این سؤالات پاسخ داده شود که چرا بیشتر براهین خدانشناسی قرآن کریم از نوع «براهین اَنّی» هستند؟ و آیا در آیات قرآن کریم «برهان لَمّی» یا «برهان شبه لَمّی» بر خدانشناسی وجود دارد؟ یا چنان‌که برخی محققان گفته‌اند، همه براهین خدانشناسی قرآن کریم از نوع براهین اَنّی هستند یا به براهین اَنّی بر می‌گردند؟ مدعای اصلی تحقیق این است که اولاً براهین به کار رفته در قرآن کریم، همگی از نوع براهین اَنّی نیستند، بلکه از براهین غیر اَنّی جهت اثبات و معرفی خداوند متعال به مخاطبان نیز استفاده شده است، مثلاً از علم به یک لازم بَیِّن، علم به لازم غیر بَیِّن آن حاصل می‌شود (وطن‌دوست و چنغانی، ۱۴۰۱: ۳۱۲). ثانیاً براهین غیر اَنّی که در آیات قرآن کریم آمده است، از نوع برهان شبه لَمّی هستند، نه برهان لَمّی.

۲. پیشینه پژوهش

از مطالعه در منابع کتابخانه‌ای و جستجو در منابع الکترونیکی به دست می‌آید که تاکنون تحقیقی که به صورت خاص به بررسی براهین لَمّی، شبه لَمّی و اَنّی در قرآن کریم پرداخته باشد، صورت نگرفته و فقط برخی پژوهش‌گران به بررسی بعضی از اقسام استدلال‌های قرآن کریم پرداخته‌اند، چنان‌که دکامی و محمدی شیخی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «قیاس تلازم در قرآن کریم» به بررسی انواع قیاس تلازم در قرآن کریم پرداخته و اثبات کرده‌اند که تمام استدلال‌های قیاسی موجود در قرآن کریم که کبرای آنها یک قضیه متصّله است، بر اساس قواعد استنتاج ترتیب یافته‌اند. علیزاده (۱۳۹۸) در پژوهشی تحت عنوان «استدلال منطقی در قرآن» با اذعان به وجود استدلال‌های عقلی و منطقی در قرآن کریم، به بررسی برخی از الگوهای صوری استدلال در آن، به خصوص الگوی قیاسی پرداخته و برای هر یک از اقسام قیاس‌های اقترانی و استثنایی نمونه‌هایی را ذکر کرده و نهایتاً به این نتیجه رسیده است که قواعد عمومی استنتاج و قواعد خاص قیاس‌های استثنایی و اقترانی

در آیات قرآن کریم اعمال شده است. همچنین شعبان‌پور (۱۴۰۲) در تحقیقی با عنوان «گونه‌شناسی براهین توحیدی در قرآن کریم» به بررسی برخی از براهین قرآنی پرداخته و مواردی از براهین آفاقی، انفسی و شهودی قرآن کریم را معرفی نموده است. تفاوت تحقیق حاضر با تحقیقات فوق‌الذکر در این است که در آن تحقیقات توجه چندانی به آنی یا غیر آنی بودن استدلال‌های قرآنی نشده و استدلال‌های قرآنی با توجه به صورت قیاسی، بدون توجه به ماده آنها، مورد بررسی قرار گرفته‌اند، اما در تحقیق حاضر استدلال‌های براهانی قرآن کریم، اعم از اقترانی، استثنایی، تلازم و تعاند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۳. اقسام استدلال‌های براهانی

چنان‌که گفته شد، برهان شریف‌ترین نوع استدلال از جهت ماده و صورت است و به همین جهت بیشتر استدلال‌های قرآن کریم براهانی هستند. برهان، با توجه به نقش حدّ وسط در تشکیل آن در تقسیم اولیه به دو قسم لمّی و آنّی تقسیم می‌شود. اگر نقش حدّ وسط به گونه‌ای باشد که هم از جهت ذهنی واسطه پیوند اکبر به اصغر باشد و هم از جهت واقعیت و خارج، این برهان را برهان لمّی می‌گویند. مثلاً ما می‌دانیم که حرارت، علت منبسط شدن فلز است، حال اگر ما حرارت را واسطه قرار دهیم تا اثبات کنیم که فلز روبروی ما منبسط شده است، برهان اقامه شده یک برهان لمّی است زیرا کار حدّ وسط فقط پیوند فلز به منبسط شدن در ذهن نیست، بلکه علت واقعی و خارجی آن نیز می‌باشد. (ر. ک: ابن سینا، ۱۳۶۷: ۵۵۹)

برهان آنّی براهانی است که حدّ وسط در آن صرفاً واسطه اثبات اکبر برای اصغر در ذهن است و به عبارت دیگر نقش حدّ وسط فقط اثبات نسبت اکبر به اصغر در تصدیق ذهنی است، ولی در واقع و خارج علت این نسبت نیست. مانند این فلز، منبسط شده است - هر فلزی که منبسط شود حرارت دیده است. - پس این فلز حرارت دیده است. چنان‌که ملاحظه می‌شود، در این برهان منبسط شدن فلز که خودش معلول است، واسطه شده است تا ما را به حرارت دیدن فلز رهنمون شود، پس این برهان یک برهان آنّی است. (همان: ۳۱۳) تعریف دیگر برهان لمّی و برهان آنّی این است که در برهان لمّی از علت به معلول می‌رسیم اما در برهان آنّی بر عکس از معلول به علت. و برهان لمّی یقین بخش و اطمینان‌آور است.

براهین اَنّی و شبه لَمّیِ خداشناسی در قرآن کریم (محمد جواد دکامی) ۱۱۷

﴿بِرَهَانِنَا بِاللَّهِمَّ وَالْإِنِّ قُسِمَ
وَعَكْسُهُ إِنُّ، وَلِمَّ أَسْبَقُ وَهُوَ بِإِعْطَاءِ الْيَقِينِ أَوْثَقُ﴾
عِلْمٌ مِنَ الْعِلَّةِ بِالْمَعْلُولِ لِمَّ

(سبزواری، ۱۴۱۸: ۳۱۸)

لازم به یادآوری است که در برخی از براهین به جای سیر از علت به معلول، از ملزوم به لازم یا یک ملازم به ملازم دیگری پی برده شده است. برخی از محققان این گونه براهین را برهان شبه لَمّی نامیده‌اند. (لاهیجی، ۱۴۳۰، ج ۵: ۷۰ و صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶: ۲۹) وجه این نام‌گذاری این است که در این گونه براهین نه از معلول به علت سیر می‌شود تا آن را برهان اَنّی بنامند و نه از علت به معلول تا از آن با عنوان برهان لَمّی یاد شود. اما از آنجا که از یک ملازم به ملازم دیگری یا از یک ملزوم به لازم سیر می‌شود، بیشتر شبیه برهان لَمّی است تا برهان اَنّی. (ر. ک: قدردان قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۹۳) مثلاً با بررسی برخی صفات خدا می‌توان برخی دیگر از صفات او را اثبات کرد؛ مانند اینکه چون خدای متعال واجب‌الوجود بالذات است، این نتیجه به دست آید که او بی‌نیاز، بی‌نهایت، اول، آخر، یکتا و ... است.

در آیات قرآن کریم براهین متعددی برای اثبات وجود خدای متعال و معرفی صفات ثبوتی و سلبی او ارائه شده است. بیشتر این براهین از نوع برهان اَنّی هستند و هیچ مفسر و قرآن‌شناسی منکر این مطلب نیست. اما در اینکه آیا در قرآن کریم برهان لَمّی جهت اثبات وجود خداوند متعال وجود دارد یا نه، اختلاف نظر وجود دارد و اغلب فلاسفه و مفسران مسلمان اثبات وجود خدای متعال را از طریق براهین لَمّی غیر ممکن می‌دانند؛ زیرا علتی برای او قابل تصور نیست تا بتواند واسطه در اثبات وجود او باشد. از طرفی، در قرآن کریم برخی براهین خداشناسی وجود دارد که نه برهان اَنّی هستند و نه برهان لَمّی به معنای مصطلح، این براهین را برخی محققان براهین شبه لَمّی نامیده‌اند، مانند استدلال بر احاطه علمی خداوند متعال به ماسوی از طریق خالقیت او.

۴. براهین اَنّی قرآن کریم بر اثبات خداوند متعال

چنان‌که گفته شد، برهان اَنّی برهانی است که در آن از معلول پی به علت برده می‌شود، این نوع براهین در قرآن کریم غالباً برای دو هدف اقامه شده‌اند: یکی جهت اثبات وجود خدای متعال به عنوان علت‌العلل تمام موجودات و دیگری جهت اثبات صفات ثبوتی خدای

متعال با توجه به قاعده «مُعْطَى الشَّيْءِ لَا يَكُونُ فَاقِدًا لَهُ». از آنجا که پی بردن از معلول به علت برای عامه مردم آسان تر است و مخاطبان انبیاء اغلب از عامه مردم هستند، کاربرد این نوع برهان‌ها در ادیان توحیدی به خصوص دین مبین اسلام به منظور اثبات وجود خدای متعال یا اثبات صفات ثبوتی و سلبی او بیشتر بوده است؛ به همین دلیل تعداد براهین انی در قرآن کریم بسیار بیشتر از براهین لمی است. در بیشتر این براهین از پدیده‌های طبیعی مانند بارش باران، حرکت ابرها، رفت و آمد شب و روز، کشتزارها و مزارع و ... بر علت العلل آنها استدلال شده است.

با تعریفی که از برهان انی به عمل آمد، می توان گفت که خود قرآن کریم که متصف به صفت «برهان» نیز می باشد و فعل حضرت باری تعالی است، بهترین برهان انی بر وجود خداوند حکیم و علیم است. توضیح اینکه یکی از نام های قرآن کریم که در آیه ۱۷۴ سوره مبارکه نساء به آن اشاره شده است، «برهان» است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأُنزِلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا؛ ای مردم! از جانب پروردگارتان برای شما دلیل و نوری آشکار آمده است». مفسران قرآن کریم معتقدند که منظور از برهان در این آیه، قرآن کریم یا حضرت محمد (ص) است. (طبرسی، ۱۴۲۶، ج ۳: ۲۰۹) و این احتمال وجود دارد که هر دوی آنها برهان باشند؛ چرا که بر وجود یک ارسال کننده و نازل کننده حق دلالت می کنند. قرآن کریم از آن جهت می تواند به عنوان یک برهان انی برای اثبات وجود خدای متعال به حساب آید که در آن کوچکترین کجی و تناقضی نیست؛ «وَلَمْ يَجْعَلْ لَّهُ عِوَجًا» (کهف / ۱)؛ بنابراین طبق اصل سنخیت بین علت و معلول، از نزد یک حکیم علیم نازل شده است؛ «وَإِنَّكَ لَتَلْقَىٰ الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ؛ یقیناً تو قرآن را از نزد حکیمی دانا فرا می گیری» (نمل / ۶).

برهان بودن قرآن کریم بر وجود خدای علیم حکیم از آیات شریفه دیگری نیز قابل استنباط است، یکی از این آیات آیه ۸۲ سوره مبارکه نساء است که در آن از عدم اختلاف و تناقض در قرآن بر آسمانی و غیر بشری بودنش استدلال شده است؛ زیرا اگر از ناحیه غیر خدا بود در آن تناقضات و اختلاف هایی مشاهده می شد: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا؛ آیا درباره قرآن نمی اندیشند؟!» (نساء / ۸۲)

این آیه شریفه در قالب یک قیاس استثنایی وجود نازل کننده ای غیر بشری را ثابت می کند. «مقدم این قیاس "لو كان من عند غير الله لوجدوا فيه اختلافاً كثيراً" است، می فرماید: شما هرچه در قرآن تدبیر کنید؛ نه تنها اختلافی در آن نمی بینید، بلکه سراسر آن

براهین اَنّی و شبه لَمّیِ خداشناسی در قرآن کریم (محمد جواد دکامی) ۱۱۹

را هماهنگ‌تر و منسجم‌تر می‌یابید؛ پس تالی قیاس که وجود اختلاف است باطل است و اگر تالی باطل بود، بطلان مقدم نیز روشن می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۱۳۹)

چنان‌که گفته شد، براهین اَنّی مستنبط از آیات قرآن کریم که در آنها از معلول به علت سیر شده و وجود خداوند متعال و صفات ثبوتی و سلبی او اثبات شده است، متعددند، از آنجا که این براهین جهت اقناع انسان‌ها اقامه شده‌اند، می‌توان آنها را به دو دسته کلی براهین آفاقی و براهین انفسی تقسیم کرد. دلیل این تقسیم‌بندی آیاتی از قرآن کریم هستند که انسان را به سیر آفاقی و سیر انفسی جهت پی‌بردن به وجود خداوند متعال، دعوت می‌کنند. چنان‌که در سوره مبارکه ذاریات آمده است: «وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِّلْمُوقِنِينَ، وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ؟» (ذاریات / ۲۳-۲۰) همچنین در آیه ۵۳ سوره مبارکه فصلت از نمایاندن آیات آفاقی و انفسی به انسان جهت اثبات حق‌بودن خدای متعال و آیات قرآن کریم سخن به میان آمده است؛ بر این اساس در دو بخش به بررسی براهین اَنّی قرآن کریم پرداخته شده است:

۱.۴ براهین آفاقی قرآن کریم (برهان اتقان صنع)

یکی از معروف‌ترین، عام‌ترین و قدیمی‌ترین براهین اَنّی بر وجود خدای علیم، حکیم و قادر متعال برهان اتقان صنع یا برهان نظم (Design Arguments) است که در آن از نظم موجود در عالم طبیعت، وجود ناظم و صانعی علیم، قادر و خیرخواه اثبات شده است. قدمت این برهان به دوران باستان بر می‌گردد. افلاطون حکیم معروف یونان باستان، جهت معرفی خدای متعال از واژه «دمیورژ» به معنای صانع یا ناظم استفاده می‌کند. زیرا از نظر او ماده جهان ازلی و ابدی است و به همین دلیل از نظر او خلق از عدم معنا ندارد و خدا جهان را که در یک بی‌نظمی مطلق قرار داشت منظم ساخت. (دکامی، ۱۳۸۵: ۵) افلاطون نظام جهان را بهترین نظام ممکن می‌دانست و معتقد بود که دمیورژ اثری به وجود آورد که طبیعتش در حدّ‌اعلای خوبی بود. (افلاطون، ۱۳۵۱: ۳۵) او نظام احسن‌بودن عالم را دلیل حکمت و علم آفریننده آن معرفی می‌کند و می‌گوید: «جهان در بین چیزهای حادث زیباتر از همه است؛ پس استاد و سازنده آن نیز بهترین و زیباترین و کامل‌ترین استادان و سازندگان است (همان: ۳۲).

برهان اتقان صنع یک برهان عقلی صرف نیست، بلکه یکی از مقدمات آن تجربی است، به همین دلیل فلاسفهٔ مسلمان اعم از مشائیون و اشراقیون و پیروان حکمت متعالیه از آن جهت اثبات ذات واجب تعالی چندان استفاده نکرده‌اند. البته این برهان نمی‌تواند ذات واجب تعالی را اثبات نماید بلکه صرفاً می‌تواند برخی صفات او از قبیل علم، قدرت، حکمت و وحدت او را اثبات نماید. هر چند صفات ذاتی واجب عین ذات او بوده و جدای از آن نیست. (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۲۲۷) بر خلاف فلاسفه، متکلمان مسلمان در آثار کلامی خود از این برهان استفاده کرده‌اند و به شبهات مطرح شده در این خصوص پاسخ داده‌اند.

برهان اتقان صنع با تقریرهای مختلف به وسیلهٔ افراد مختلفی ارائه شده است. از حکیمان بزرگی مثل افلاطون و ارسطو، گرفته تا پیر زنی که با چرخ نخ ریشی‌اش به ساده‌ترین شکل ممکن، وجود خدا را به عنوان محرک اصلی این عالم اثبات می‌نماید. (فیض کاشانی، ۱۴۱۷: ۱۳۴) چنان‌که گفته شد، این برهان یک برهان تجربی است و به همین دلیل فهم آن برای همگان آسان است؛ زیرا مشاهدهٔ نظم و هدفمندی این عالم کار چندان دشواری نیست (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۳، ج ۱: ۳۱).

این برهان یکی از عام‌ترین براهین اثبات علم، حکمت و قدرت خدای متعال محسوب می‌شود. امام صادق (ع) خطاب به مفضل می‌فرماید:

ای مفضل، نخستین عبرت و دلیل بر وجود خالق، نظم و صورت بخشیدن به این عالم و جمع‌آوری اجزای آن و نظم‌آفرینی در آن است. از این‌رو، اگر با اندیشه و خرد در کار عالم، خوب و عمیق تأمل کنی، به راستی آن را همانند خانه و سرایی می‌یابی که تمام نیازهای بندگان خدا در آن آماده و گرد آمده است. اینها همه دلیل آن است که جهان هستی با اندازه‌گیری دقیق و حکیمانه و نظم و تناسب و هماهنگی آفریده شده است. آفریننده آن یکی است و او همان شکل‌دهنده، نظم‌آفرین و هماهنگ کننده اجزای آن است. (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۱: ۶۳)

در آیات متعددی از قرآن کریم از این برهان جهت اثبات توحید خدای متعال استفاده شده است؛ تا بدان حد که می‌توان گفت هیچ برهانی به این اندازه در آیات قرآن مورد اشاره واقع نشده است.

در برخی آیات قرآن کریم، پدیده‌های طبیعی مانند، ابر و باد و مه و خورشید و فلک که با نظم و هماهنگی خاصی به سوی هدف معینی در حرکت هستند، واسطه قرار گرفته‌اند تا

حکمت، علم و قدرت خدای متعال اثبات گردد و در برخی دیگر، نعمت‌های مادی که به انسان اعطاء شده است، دلیل وجود یک مُنعم مهربان که غنی بالذات است، معرفی شده‌اند و در آیات دیگری از حیوانات و جانداران به عنوان دلیل وجود خدای آفریننده سخن به میان آمده است.

از برهان آفاقی (اتقان صنع) تقریرها و صورت‌بندی‌های مختلفی ارائه شده است. معروف‌ترین تقریر این برهان چنین است: «در جهان هماهنگی و نظم وجود دارد، هر هماهنگی و نظم مستلزم وجود هماهنگ‌کننده و ناظمی دانا، توانا و حکیم است، بنابراین جهان مستلزم وجود ناظمی دانا، توانا و حکیم است.» نکته‌ای که توجه به آن لازم است این است کبرای این برهان یعنی قضیه «هر نظم نیازمند ناظم است»، بدون اعتماد به یک قیاسی که از حرکت، حدوث و یا امکان استفاده کرده باشد، نتیجه نمی‌دهد، مانند این که گفته شود نظم واقعی حادث و یا ممکن است و هر حادث یا ممکن نیازمند به مبدأی محدث یا واجب است، پس نظم نیز دارای مبدأی محدث یا واجب است و البته این مبدأ چون نظم از او صادر می‌شود، ناظم نیز نامیده می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۲۳۱).

در این برهان از اثر به مؤثر پی‌برده می‌شود و چنان‌که گفته شد در ذات این برهان، برهان روشن‌تری نهفته است که بدون آن نمی‌توان وجود ناظمی عالم، قادر و حکیم را اثبات نمود. کبرای این برهان در واقع به اصل علیت بر می‌گردد که مضمون آن چنین است که «هر معلولی علتی دارد». فلاسفه این قضیه را یک قضیه تحلیلی می‌دانند که بدیهی است و صرف تصور صحیح موضوع و محمولش برای تصدیق محتوای آن کافی است. یعنی هر کس تصور صحیحی از معلول داشته باشد، خود به خود، علت‌دار بودن آن را تصدیق می‌کند. این مطلب درباره رابطه اثر و مؤثر، خالق و مخلوق، متحرک و محرک و ... نیز صادق است. در قرآن کریم، نیز عدم توجه به بداهت اصل علیت مذمت شده است، چنان‌که در سوره مبارکه غاشیه در قالب چند استفهام توییحی از انسان می‌خواهد که به آفرینش پدیده‌های طبیعی مثل شتر، آسمان، زمین، کوهها با دقت توجه کند و اگر او در این امور دقت کند قطعاً وجود خدای قادر متعال را تصدیق می‌کند:

أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ، وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ، وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ، وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ، فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ؛ آیا به شتر نمی‌نگرند که چگونه آفریده شده و به آسمان که چگونه برافراشته شده و به کوهها که چگونه برپا

داشته شده و به زمین که چگونه گسترده شده است، پس تذکر ده که تو تنها تذکردهنده‌ای هستی (غاشیه / ۲۱-۱۷).

در آیات متعددی از قرآن کریم، نظم بی نظیر پدیده‌های طبیعی، برهان وجود خدای عالم، قادر و حکیم معرفی شده است: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ؛ يَقِيناً در آفرینش آسمان‌ها و زمین، و آمد و رفت شب و روز، نشانه‌هایی برای خردمندان است.» (آل عمران / ۱۸۹) در این آیه شریفه علاوه بر خلقت آسمان‌ها و زمین که عظمت آنها هر انسان عاقلی را به فکر فرو می‌برد که چگونه ممکن است این مجموعه عظیم به صورت تصادفی خلق شده باشد؟ پدیده دقیق و منظم رفت و آمد شب و روز به عنوان دلیلی بر وجود ناظمی دقیق، دانا و حکیم معرفی شده است. اینکه میلیون‌ها سال است که شب و روز بدون کمترین اختلالی در پی هم می‌آیند و هرگز بر هم سبقت نمی‌گیرند و ماه خورشید و سایر ستارگان و سیارگان به تعبیر قرآن کریم، در مدار ویژه خود قرار دارند، دلیلی بر وجود صانع و ناظمی دانا و تواناست:

لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ؛ نه برای خورشید این توان هست که به ماه برسد، و نه شب از روز پیشی می‌گیرد، و هر کدام در مداری شناورند (یس / ۴۰).

قرآن کریم عدم هرگونه خلل و نابسامانی در کار جهان را دلیل اتقان صنع معرفی می‌کند و می‌فرماید:

الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ، ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ؛ خداوند متعال کسی است که هفت آسمان را بر فراز یکدیگر آفرید. در آفرینش خدای رحمان، خلل و نابسامانی و ناهمگونی نمی‌بینی، پس بار دیگر بنگر آیا هیچ خلل و نابسامانی و ناهمگونی می‌بینی؟ سپس بار دیگر بنگر تا دیده‌ات در حالی که خسته و کم‌سو شده و از یافتن خلل، نابسامانی و ناهمگونی فرو مانده و درمانده گشته است، به سویت باز گردد (ملک / ۵-۴)

در برخی آیات علاوه بر پدیده‌های طبیعی، مصنوعات بشری که بر اساس قوانین طبیعت ساخته شده‌اند، دلیل وجود خدای علیم، حکیم و توانا معرفی شده‌اند؛ چنان‌که کشتی‌های شناور بر روی آب‌ها برای خردمندان به عنوان آیه و نشانه خدای معرفی شده‌اند:

براهین اَنّی و شبه لَمّیِ خداشناسی در قرآن کریم (محمد جواد دکامی) ۱۲۳

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ أَلْيَلٍ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ ... لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ؛ محققاً در خلقت آسمانها و زمین و رفت و آمد شب و روز، و کشتی‌ها که بر روی آب برای انتفاع خلق در حرکت است، و در همه این امور ادله‌ای واضح برای عاقلان است (بقره / ۱۶۴)

در سوره مبارکه واقعه براهین اَنّی متعددی بر اثبات صفات فعلی خدای متعال ارائه شده است. در تمام این براهین بعد از یادآوری نعمت‌های الهی با استفهام‌های تحضیضی و تشویقی از انسان خواسته می‌شود تا به تعقل، تصدیق، یادآوری و سپاسگزاری بپردازد. این نعمت‌ها شامل، خلقت، زراعت، بارش و رویش و ... می‌شوند. بدیهی است که خلقت نیاز به خالق دانا، توانا و حکیم دارد؛ زیرا عقل، پیدایش تصادفی را غیر ممکن می‌داند، همچنین رویش، رویاننده و بارش، باراننده می‌خواهد. (واقعه / ۸۳-۵۷) قالب و صورت تمام این براهین تقریباً یکسان است؛ مانند اینکه: انسان مخلوق است، هر مخلوقی خالق دانا، توانا و حکیم نیاز دارد؛ بنابراین انسان در خلقتش نیازمند خالق دانا، توانا و حکیم است. همچنین است سایر نعمت‌هایی که به انسان بخشیده شده است، مانند آبی که می‌نوشد، آتشی که بر می‌افروزد و کشت‌گاهی که بر پا می‌دارد. استفهام‌های تحضیضی هم که در پایان برخی از آیات سوره مبارکه واقعه آمده است، بیان‌گر این است که اگر انسان اندکی تعقل کند، حتماً وجود خداوند خالق حکیم منعم را تصدیق می‌کند.

یکی از براهین قرآنی بر توحید ربوبی و وحدت صانع عالم که می‌توان آن را یک برهان اَنّی متقن نامید، این است که اگر غیر از خداوند متعال خدای دیگر در کار مدیریت و ربوبیت این جهان دخالت داشت، قطعاً در کار آن خلل ایجاد می‌شد. این برهان در آیه ۲۲ سوره مبارکه انبیاء در قالب یک قیاس تلازم با نفی تالی، چنین بیان شده است: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا؛ اگر در آسمان و زمین معبودانی جز خدا بود بی تردید آن دو تباه می‌شدند» چنان‌که ملاحظه می‌شود در این آیه از اینکه در کار نظم و هماهنگی آسمان و زمین هیچ‌گونه اختلالی وجود ندارد بر یکتایی پروردگار استدلال شده است و به همین دلیل می‌توان آن را یک برهان اَنّی محسوب نمود. قرآن کریم علت اختلال در کار جهان در صورت وجود خدایانی غیر از خدای متعال چنین تبیین می‌کند:

...وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذَا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ؛ و هیچ معبودی با او نیست؛ اگر جز خدا معبودی بود در این صورت هر معبودی برای آنکه به تنهایی و مستقل تدبیر امور کند آفریده‌های خود را با خود می‌

برد و از مدار تصرف دیگر معبودان خارج می‌کرد و بر یکدیگر برتری می‌جستند. منزّه و پاک است خدا از آنچه او را به آن وصف می‌کنند. (مؤمنون / ۹۱).

۲.۴. براهین انفسی قرآن بر توحید

بر اساس آیات قرآن کریم، برای انسان این امکان وجود دارد تا با دقت در احوالات نفس خود و با علم حضوری تا حدودی نسبت به خدای متعال شناخت پیدا کند. از این نوع شناخت تحت عنوان شناخت انفسی یاد می‌شود و براهانی را که انسان از طریق نفس و حالات درونی آن به وجود خداوند متعال می‌رسد را اصطلاحاً «برهان انفسی» می‌نامند. براهین انفسی خود به اقسامی تقسیم می‌شوند، بر اساس آیات قرآن کریم، در برخی از براهین انفسی «امید و آرزو» حدّ وسط جهت اثبات خداوند متعال واقع می‌شود و در برخی دیگر «محبت و دوستی: حدّ وسط قرار می‌گیرد. این نوع براهین تحت عنوان «برهان فطرت» مورد اشاره واقع می‌شوند. در برخی دیگر از براهین انسان یا دقت در حالات خود، هنگام فسخ اراده‌ها و تصمیمات، حدّ وسط واقع می‌شود که آن را «برهان فسخ» عزائم می‌نامند.

۱.۲.۴. برهان فطرت

برهان فطرت که اندیشمندان اسلامی از آن جهت اثبات وجود خدا استفاده می‌کنند، یک برهان انفسی است. این برهان در آیات متعددی از قرآن کریم، مانند آیه ۳۰ سوره مبارکه روم، مورد اشاره واقع شده است:

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ؛ پس روی خود به سوی دین حنیف کن که مطابق فطرت خدا است، فطرتی که خدا بشر را بر آن فطرت آفریده و در آفرینش خدا دگرگونی نیست، این است دین مستقیم ولی بیشتر مردم نمی‌دانند (روم / ۳۰)

از این آیه شریفه و آیاتی که با آن قرابت معنایی دارند، فهمیده می‌شود که انسان با علم حضوری نسبت به حضرت باری تعالی شناخت دارد؛ چراکه علم معلول مجرد (نفس) به علتش علم حضوری و بی‌واسطه است و در نهاد انسان معرفت خداوند متعال در ذات او نهفته است. کلینی از هشام بن سالم چنین نقل می‌کند که می‌گوید: از امام صادق ع پرسیدم: منظور از فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا چیست؟ فرمود: «منظور، توحید است» امام باقر

براهین ائی و شبه لمیِ خداشناسی در قرآن کریم (محمد جواد دکامی) ۱۲۵

(ع) نیز در پاسخ به سؤال یکی از اصحابشان از معنای این آیه می‌فرماید: «فَطَرَهُمْ عَلَى الْمَعْرِفَةِ» خداوند سرشت آنها را بر معرفت و شناخت خود قرار داد (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۶، ص ۴۱۶).

برهان فطرت از آیات دیگری از قرآن کریم قابل استنباط است. در این آیات، امیدواری انسان به استعانت از موجودی که در حل مشکلات می‌تواند او را یاری رساند، به عنوان حدّ وسط انتخاب شده تا او را به شناخت خداوند قادر مهربان رهنمون شود. هنگامی که مشکلات و گرفتاری‌های بزرگی به انسان رو می‌آورد و امیدی به رفع و حل آنها از طریق معمول نمی‌رود، در این حالات قلب و روحش متوجه وجودی است که می‌تواند مشکل او را رفع و مصیبت او را حل نماید.

فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ؛
هنگامی که سوار بر کشتی شوند، خدا را با اخلاص می‌خوانند و غیر او را فراموش می‌کنند؛ اما هنگامی که خدا آنان را به خشکی رساند و نجات داد، باز مشرک می‌شوند.
(عنکبوت / ۶۵)

آیه دیگری که از لحاظ معنا با آیه فوق قرابت زیادی دارد آیه ۱۲ سوره مبارکه یونس است:

وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرِّ مَسَّهُ ... ؛ و چون انسان را گزند و آسیبی رسد، ما را در همه حالات به پهلوی خوابیده یا نشسته یا ایستاده به یاری می‌خواند، پس زمانی که گزند و آسایش را برطرف کنیم، آن چنان به راه ناسپاسی و گناه می‌رود که گویی هرگز ما را برای برطرف کردن گزند و آسیبی که به او رسیده [به یاری] نخوانده است!!

در برهان فطرتی که از آیات فوق استنباط می‌شود، حدّ وسط «امید و آرزو» است، امید به یک موجود واقعی (نه یک موجود موهوم و خیالی) که می‌تواند به کمک انسان بیاید و او را از مهلکه نجات دهد.

این امید که با دعا و درخواست همراه است، یک حقیقت اضافی است و ناگزیر برای آن، طرف دیگری است که امید متوجه آن بوده و دعا به سوی اوست و چون در فرض یاد شده، هیچ یک از اسباب عادی و بلکه هیچ یک از حقایق و امور محدود، مورد نظر نیستند، امید و دعا ناگزیر متوجه حقیقتی است که مقید و محدود به هیچ قید و حدّی نمی‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۷۵، تبیین براهین اثبات خدا، ص ۲۸۳)

در برخی دیگر از آیات قرآن کریم که می‌توان از آنها برهان فطرت را استنباط نمود، حدّ وسط «محبت» است. محبت، یک وصف وجودی است که باز بدون محبّ نمی‌تواند موجود باشد. کانون محبت دل است و همچنان‌که دل یک واقعیت خارجی است، آنچه که دل در گرو او و جان، تشنه آن است نیز یک واقعیت است. (همان، ص ۲۸۵) این تقریر از برهان فطرت از آیات سورة مبارکه انعام که در آن از محاجّه حضرت ابراهیم (ع) با بت پرستان سخن به میان آمده، قابل استنباط است. در این آیات ابراهیم (ع) خطاب به ستاره، ماه و خورشید پرستان می‌فرماید: «أَنْتِ لَا أُحِبُّ الْأَفْلِينَ؛ من افول کنندگان را دوست ندارم». (انعام / ۷۹) عکس نقیض این جمله می‌شود: من خدایی را دوست دارم که افول نمی‌کند. دلیل اینکه برهان فطرت را یک برهان آنّی محسوب می‌کنیم این است که در این برهان ما از یک حال درونی پی به صاحب حال می‌بریم، این حال چه امید و آرزو باشد و چه محبت و جذبه باشد، ما را به یک حقیقت رهنمون می‌شود و آن یک منجی و محبوب حقیقی است که هرگز عاجز نمی‌شود و جاذبه‌اش کم نمی‌گردد.

نکته دیگری که در پایان این بخش لازم است به آن توجه کنیم این است که برهان فطرت مخصوص افراد خاصی نیست بلکه چنان‌که در سورة مبارک روم آمده است فطرت همه انسان‌ها بر خداگرایی سرشته شده است، اما موانعی مانند دنیاگرایی افراطی موجب می‌شوند که این مشعل هدایت در برخی افراد کم فروغ‌تر از دیگران شود، لکن در هنگام سختی‌ها و ناامیدی از علل و عوامل مادی، این چراغ هدایت مجدداً فروزان می‌شود و دل انسان را متوجه خداوند متعال می‌کند. بدیهی است که قلب و روح اولیاء الهی در تمام شئون زندگی و در تمام حالات متوجه خدای بزرگ است و در رفع تمام حوائج و نیازهای جسمی و روحی خود و در همه حالات، اعم از «سراء و ضراء»، دست رحمت و قدرت خدای متعال را می‌بینند؛ چنان‌که حضرت ابراهیم (ع) پس از محاجّه با بت پرستان قوم خود و بیان براهین آنّی متقن، جهت معرفی خداوند متعال، عرضه داشت: خدای من کسی است که مرا آفریده و راهنماییم می‌کند و آن کس که به من طعام می‌دهد و سیرابم می‌گرداند و چون بیمار می‌شوم او مرا درمان می‌بخشد و ... «الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ ...» (شعرا / ۸۲ - ۷۸).

۲.۲.۴ برهان فسخ عزائم

یکی دیگر از براهین انفسی که قلب‌های بیدار می‌توانند با استفاده از آن پی به وجود خداوند قادر متعال ببرند، این است که انسان در عمق جان خود و با علم حضوری می‌یابد که گاهی علی‌رغم اینکه عزم کاری می‌کند و مانعی هم جهت تحقق عزمش نیست، اما در هنگام عمل مردد می‌شود و از انجام آن کار منصرف می‌شود، برهان فسخ عزائم را می‌توان یکی از ادله غیرکلاسیک و ناشناخته در معرفت خدای متعال قلمداد کرد که کمتر مورد توجه دانشمندان اسلامی قرار گرفته است. (فرامرز قراملکی، و فلاح، ۱۳۸۹: ۲۶۳)

خدای تعالی از آنجایی که مالک حقیقی تمامی موجودات و از آن جمله انسان است، و خود او کسی حقیقی نیست، پس او از خود انسان به انسان و قوایی که انسان مالک است نزدیک‌تر است، چون هر چه را که انسان دارد خدای تعالی به او تملیک کرده، پس او میان وی و میان ما یملکش حائل و رابط است (طباطبایی، ۱۳۷۴ ج ۹، ص ۵۲)

این حقیقت در سوره مبارکه طه این گونه بیان شده است: «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» و بدانید که خداوند متعال بین انسان و قلبش قرار گرفته و شما در پیشگاه او محشور خواهید شد. (طه / ۱۱۵)

برهان فسخ عزائم در واقع برگرفته از روایتی است که از امیر مؤمنان (ع) نقل شده است.

در روایت آمده است که مردی از امیرالمومنین (ع) سوال کرد: یا امیرالمومنین بما عرفت ربک؟، یا امیرالمومنین! به چه چیز و چه راه پروردگارت را شناختی؟ فرمود: «بفسخ العزم و نقض الهم لما إن هممت فحال بيني وبين همي وعزمت فخالفت القضاء عزمي فعلمت أن المدبر غيبي؛ فرمود: به فسخ عزم و شکسته شدن هم و نیت پروردگار را شناختم، هنگامی که قصد و نیت کردم، میان من و میان نیت من حایل شد، و چون عزم کردم، قضا و حکم الهی با عزم من مخالفت کرد؛ پس دانستم که تدبیرکننده، غیر من؛ یعنی خداوند متعال است» (شیخ صدوق، خصال، ج ۱، ص ۳۳).

این برهان از برخی آیات قرآن کریم قابل استنباط است آیاتی که در آنها خدای متعال انسان را از انجام یک تصمیم جدی منصرف نموده چنان‌که در جنگ احد برخی از طوایف مسلمان که همراه پیامبر در حال جهاد بودند، سست گشته و تصمیم به ترک جنگ گرفتند ولی خداوند متعال آنها را از این تصمیم منصرف نمود: «إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران / ۱۶۲)؛ آنگاه که دو گروه از شما برآن

شدند که (در جنگ) سستی کنند، اما خداوند ولیّ آنان بود (و به آنان کمک کرد که از این فکر بازگردند)، پس مؤمنان تنها به خدا توکل کنند. (قرائتی، تفسیر نور، ج ۱، ص ۵۹۷)

۵. براهین شبه لمّی قرآن کریم بر خداشناسی

چنان‌که گفته شد در برهان لمّی از علّت به معلول پی برده می‌شود و به همین دلیل امکان اثبات ذات باری تعالی با استفاده از براهین لمّی وجود ندارد؛ زیرا برای ذات متعالی او علتی قابل تصور نیست تا دلیل وجود او باشد. این مطلب به وسیله حکیمان بزرگی چون ابن سینا و صدرالمتهلین شیرازی تأیید شده است، چنان‌که ابن سینا در این خصوص می‌گوید: «فالاول ليس عليه برهان محض لانه لا سبب له بل كان قياساً شبيهاً بالبرهان» (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۳۳) صدرالمتهلین نیز می‌گوید:

و الحق انّ الواجب لابرهان عليه بالذات بل بالعرض و هناك برهان شبيه باللمّي؛ حق این است که برهان لمّی بالذات نمی‌توان بر ذات واجب تعالی اقامه کرد، بلکه برهان بر او لمّی بالعرض است، که شبیه برهان لمّی است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶: ۲۹)

اما این بدان معنا نیست که درباره آن وجود متعالی، هیچ نوع برهان غیر آنّی، نتوان اقامه نمود، بلکه با استفاده از براهین شبه لمّی می‌توان بسیاری از صفات ثبوتی و سلبی او را اثبات نمود. صفاتی مانند، بساطت، اولیّت، آخریّت، بی‌همتایی، وحدت، بی‌نیازی، مثل‌نداشتن، ضد‌نداشتن و ... همگی با بهره‌گیری از براهین شبه‌لمّی، از ذات متعالی او قابل استنباط هستند. سؤالی که پیش از پرداختن به براهین شبه لمّی باید به آن پاسخ داده شود این است که اصل وجود «الله تبارک و تعالی» که معنی او را حدّ وسط جهت اثبات صفات ثبوتی و سلبی‌اش قرار می‌دهیم چگونه اثبات می‌شود؟ چنان‌که در بخش اول این تحقیق گفته شد، پاسخ این است که براهین آنّی متقن، اصل وجود او را اثبات می‌کند، ضمن اینکه براهین نقلی و دینی که انسان در صحت آنها هیچ گونه شکّی ندارد اصل وجود او را برای انسان معتقد اثبات می‌کنند

۱.۵ برهان شبه لمّی مستنبط از معنای لفظ جلاله الله

چنان‌که اشاره شد اثبات وجود خدای متعال از راه برهان لمّی امکان‌پذیر نیست؛ زیرا برای او علتی وجود ندارد تا بتواند واسطه در اثبات وجود او باشد. اما با بررسی و دقت در مفهوم «لفظ جلاله الله» که در آیات قرآن کریم به عنوان اسم اصلی خداوند متعال معرفی شده

است، می‌توان براهین شبه‌لمی متعددی را اقامه نمود و با استفاده از آن براهین بسیاری از صفات ثبوتی و سلبی حضرت باری تعالی را اثبات نمود.

اولین و مهمترین اسم حضرت واجب تعالی که در قرآن کریم آمده است، اسم جلاله «الله» است. مفسران و لغت‌شناسان در خصوص اینکه واژه «الله» از چه چیزی مشتق شده است، اختلاف نظر دارند: برخی معتقدند که این کلمه از ریشه «اله» به معنای پرستش است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۸) و برخی دیگر آن را از ریشه «اله» به معنای تحیر و سرگشتگی می‌دانند اما برخی آن را از مصدر «لاه» به معنای احتجب می‌دانند، همچنین برخی لغت‌شناسان معتقدند که واژه «الله» از ریشه «ولاه» به معنای محبوب است، برخی نیز آن را غیر مشتق دانسته‌اند. (ر. ک: طبرسی، ۱۴۲۶: ۲۳) شهید مطهری (ره) در مورد واژه «الله» آورده است: «در زبان فارسی، لغتی مترادف کلمه الله که بشود جای آن گذارد، نداریم و هیچ کدام رساننده تمام معنی الله نیستند، زیرا اگر به جای الله، «خدا» بگذاریم رسا نخواهد بود، چون خدا مخفف «خودای» است که رساننده تعبیری است که فیلسوفان می‌کنند یعنی واجب الوجود یا شاید کلمه غنی که در قرآن آمده است نزدیک‌تر باشد تا به الله. (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱ و ۲، ص ۸۲)

اغلب مفسران و قرآن‌پژوهان معتقدند که لفظ جلاله الله اسم است برای ذات واجب الوجودی که دارنده تمامی صفات کمالی است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۹) این معنا نه تنها در قرآن کریم، بلکه در کتاب مقدس یهود و مسیحیت نیز آمده است. مقایسه بین نخستین سخنانی که حضرت موسی (ع) از خداوند تبارک و تعالی شنید و نخستین آیه‌ای که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شد ما را در فهم بیشتر معنای کلمه الله بیشتر یاری می‌رساند. بر اساس آنچه در سفر خروج کتاب مقدس آمده است، موسی (ع) پس از آنکه وارد سرزمین مقدس طوی می‌شود و با ندای کفشهایت را بیرون آور که تو در سرزمین مقدس طوی هستی، مورد خطاب واقع می‌شود، می‌پرسد: شما چه کسی هستید؟ و جواب می‌شوند که «من کسی هستم که هستم». اینک پیش بنی اسرائیل برو و بگو: «هستم آنکه هستم» مرا نزد شما فرستاده است» (ساقی، ۱۳۹۸: ۹۶) در اینجا خدای متعال خود را با نام «وجود محض» معرفی می‌کند، بدون هیچ قیدی و حدی و این منشاء نام خدای یهودی است که به طور عام شناخته شده و معروف است به «یهوه»؛ زیرا یهوه یعنی کسی که هست. (ژیلسون، ۱۳۷۴: ۴۹)

بدیهی است که وقتی خدا وجود مطلق باشد، بدون هیچ قید و حدی، اولین و بارزترین صفت او وحدت است؛ لذا اولین آیات کتاب مقدس که موسی (ع) بر بنی اسرائیل قرائت می‌کند این است که «ای بنی اسرائیل آگاه باشید که خدای ما خدای واحد است». (ساقی، ۱۳۹۸: ۲۸۱) از نظر اکثر مفسران شیعه نخستین و بلکه بزرگترین آیه قرآن کریم «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» است که ۱۱۴ بار در قرآن کریم آمده است. (ر. ک: جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۶۹)؛ بنابراین نخستین اسمی که خدای متعال خود را با آن معرفی می‌کند، «الله» تبارک و تعالی است.

چنان‌که گفته شد، «الله» اسم ذاتی است که هستی صرف و جامع و مبدأ همه کمالات وجودی و منزّه از هر نقصی است. (همان: ۲۷۹) و روشن است که صرف الوجود هرگز کثرت‌پذیر نیست. لذا می‌توان گفت اولین صفت ممیزه این ذات مقدس، وحدت اوست و از همین وحدت، بسیاری از صفات جمال و جلال باری تعالی قابل اثبات هستند. چنان‌که به این امر در آیات سوره مبارکه توحید تصریح شده است. «ذات مستجمع جمیع کمالات» که مفهوم اصلی لفظ جلالة الله است، می‌تواند حدّ وسط استدلال‌های متعددی جهت اثبات سایر صفات کمالی خدای متعال قرار گیرد. صفاتی مانند غنا و بی‌نیازی، مبرآبودن از شریک، مبرآبودن از زاده‌شدن و زاینده‌بودن، مبرآبودن از کفوداشتن و سوره مبارکه توحید یکی از براهین شبه لمّی قوی بر این مطلب است. در این سوره از احدیت خداوند متعال که به معنای غیر مرکب بودن، بی‌تایی و بسیط بودن اوست، پی به صمدیت او برده می‌شود. برهان مذکور را می‌توان این‌گونه صورت‌بندی نمود: الله تعالی، احد است (صغری)، احد، صمد و بی‌نیاز است (کبری)؛ بنابراین الله تعالی صمد و بی‌نیاز است (نتیجه).

نکته‌ای که باید به آن توجه کنیم این است که کلمه صمد از نظر مفسران قرآن کریم به چند معنا آمده است، یک معنایش منتهی و مقصد همه موجودات نیازمندی است که با سیر به سوی او نیازمندی‌های خود را بر طرف می‌کنند. (طباطبایی، ۱۳۷۴ ج ۲۰، ص ۶۷۱) معنای دیگر کلمه صمد هر چیز تو پری است که جوفش خالی نباشد و هیچ خلأیی نداشته باشد. (آلوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۷۴) حال اگر ما معنای اخیر کلمه صمد را در نظر بگیریم، می‌توانیم خود آن را حدّ وسط برای براهین شبه لمّی دیگری قرار دهیم و با استفاده از آن برخی از صفات سلبی حضرت باری تعالی را که در این سوره به آنها اشاره شده است اثبات نماییم. به این صورت که چون الله تعالی صمد است؛ «لم یلد» است، «لم یولد» است، «لم یکن له کفواً احد» است. (همان: ۶۷۲) توضیح این‌که برهان فوق که یک برهان

براهین انی و شبه لمی خدانشناسی در قرآن کریم (محمد جواد دکامی) ۱۳۱

شبه لمی است که در آن از ملزوم به لازم یا از یک ملازم به دیگری پی برده می‌شود، منوط به این است که ما نظر برخی از مفسران را درباره معنای کلمه صمد مبنی بر تو پر بودن و عدم هرگونه خلاء و نیازمندی بپذیریم.

۲.۵ شهادت الله تبارک و تعالی بر وحدت ذاتش متقن‌ترین برهان شبه لمی قرآن کریم

یکی از مهم‌ترین براهین خدانشناسی قرآن کریم که می‌توان آن را یک برهان شبه لمی قوی و متقن نامید، استدلالی است که در سوره مبارکه آل عمران بر توحید واجب تعالی شده است: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ... خداوند گواهی می‌دهد که خدایی جز او نیست.» (آل عمران / ۱۸) در اینکه منظور از شهادت در این آیه چه نوع شهادتی است؟ بین مفسران اختلاف نظر وجود دارد. برخی مانند علامه طباطبایی آن را از نوع شهادت قولی می‌دانند. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۷۶) برخی دیگر از مفسران آن را از نوع شهادت فعلی و عملی می‌دانند و معتقدند که منظور از شهادت در این آیه این است که خدای متعال با خلق نظام احسن بر یگانگی خود شهادت می‌دهد. (مکارم شیرازی، ج ۲: ۴۶۶) بدیهی است که از هیچ‌کدام از این دو قول، نمی‌توان استنباط کرد که برهان فوق یک برهان لمی یا شبه لمی بر توحید است؛ زیرا اعتقاد به قولی بودن شهادت خداوند متعال بر توحید بیش از آن‌که یک برهان باشد، یک تذکر و ادعا است و اعتقاد به فعلی بودن شهادت او بر یکتایی‌اش، از لحاظ معنا شبیه معنای آیه شریفه «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (انبیاء / ۲۲) است و چنان‌که قبلاً اشاره شد، به برهان اتقان صنع و برهان نظم بر می‌گردد که یک برهان انی است که در آن از معلول پی به علت برده می‌شود.

برخی دیگر از مفسران دو قول فوق را ناتمام می‌دانند و معتقدند که شهادت خدای متعال بر یکتایی‌اش، در آیه بالا، شهادت عینی است. آیت‌الله جوادی آملی در این خصوص آورده است: «گرچه شهادت قولی یکی از وجوه تفسیری شهادت خدای سبحان در این آیه است، حصر معنای آیه در این وجه ناتمام است» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۳: ۳۹۷) توضیح اینکه شهادت قولی خدای متعال بر توحید ربوبی برای کسانی قابل پذیرش است که به وجود او اعتقاد داشته باشند، اما برای کسانی که به وجود خدای متعال اعتقاد نداشته باشند، نمی‌توان با استفاده از شهادت قولی توحید ربوبی خدای متعال را اثبات کرد. همچنین شهادت قولی مسبوق به شهادت فعلی است یعنی ابتدا با استفاده از اعتدال افعالش،

عدالت خدا ثابت می‌شود، آنگاه شهادت قولی او برای معتقدان به وجودش حجت خواهد بود. (همان)

شهادت عینی و ذاتی خدای متعال بر وحدت او تفسیری است که از آن می‌توان شبهه لمّی بودن برهان بر توحید را از این آیه استنباط کرد. منظور از شهادت عینی این است که ذات خدای متعال نامحدود است و موجود نامحدود برای غیر خود جایی نمی‌گذارد، به سخن دیگر، دلیل وحدت موجود نامحدود، همانا نامحدود بودن آن است و معنای شهادت ذاتی خدای متعال بر وحدت خویش نیز همین است. (همان: ۴۰۱) اگر بخواهیم استدلال فوق را در قالب یک قیاس اقترانی شکل اول بیان کنیم، صورت‌بندی قیاس چنین می‌شود: الله تبارک و تعالی وجود نامحدود است، هر نامحدودی واحد است؛ بنابراین الله تبارک و تعالی واحد است.

چنان‌که قبلاً اشاره شد با استفاده از معنای اسم جلاله الله که عبارت است از «وجود مستجمع جمیع کمالات» نه تنها وحدت بلکه می‌توان تمام صفات ثبوتی و سلبی حضرت واجب تعالی را اثبات نمود؛ بنابراین می‌توان گفت که خداوند شهادت می‌دهد که اول و آخر، ظاهر و باطن است، مبدء و منتهای، رحمن و رحیم و ... و این شهادت قطعاً از نوع شهادت عینی است و اولویت عینی بودن معنای شهادت، نسبت به شهادت فعلی و قولی این است که اگر شهادت فعلی یا قولی مراد باشد، معنایش این است که نظام موجود، بیش از یک مبدء ندارد؛ اما اگر شهادت عینی مراد باشد بدین معناست که چه عوالم دیگری باشد و چه نباشد، خدا واحد است و شریک دیگری برای او قابل تصور نیست. (همان: ۴۰۵)

۳.۵ استدلال بر علم باری تعالی از طریق خالقیت او

یکی از صفات ذاتی خداوند متعال از نظر مفسران قرآن کریم صفت علم است. قرآن کریم در آیات متعددی به عالم بودن باری تعالی اشاره یا تصریح نموده است. یکی از استدلال‌های قرآنی کریم بر احاطه علمی او نسبت به ماسوی که در نهایت ایجاز بیان شده است، یک برهان شبه‌لمّی که در آن از خالقیت خداوند متعال بر احاطه علمی او نسبت به ماسوی استدلال شده است. این استدلال در سوره مبارکه ملک این گونه بیان شده است: «أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ؟ آیا کسی که می‌آفریند، علم ندارد؟ در حالی که او لطیف و خبیر است» (ملک: ۱۴).

براهین اَنّی و شبه لَمّیِ خداشناسی در قرآن کریم (محمد جواد دکامی) ۱۳۳

دلیل شبه لَمّی بودن استدلال فوق این است که در آن از ملزوم بر لازمش استدلال شده است؛ یعنی از خالقیت خدای متعال عالمیت او اثبات شده است. استدلال فوق را در قالب یک برهان منطقی این گونه صورت بندی می شود: خداوند متعال خالق همه چیز است، هر کس که خالق چیزی باشد نسبت به آن چیز عالم است؛ بنابراین خداوند بر همه چیز عالم است.

۴.۵ استفاده از نتایج براهین «اَنّی» به عنوان مقدمه برای اقامه برهان «شبه لَمّی» بر حیات خدای متعال.

بر اساس تعلیم اسلامی، حیات، مهم ترین صفت ذاتی نفسی پروردگار است که سرچشمه بسیاری از صفات ذاتی و فعلی او به شمار می آید. این صفت را می توان از طریق دیگر صفات الهی که در آیات قرآن کریم اثبات شده اند، استنباط کرد. از این رو، نتایج به دست آمده از براهین «اَنّی» - که در آنها صفاتی مانند علم، قدرت و اراده برای خداوند ثابت می شوند - می توانند به عنوان مقدمه ای برای براهین «شبه لَمّی» در اثبات حیات او مورد استفاده قرار گیرند. به عنوان نمونه، یکی از مشهورترین براهین خداشناسی که کاربرد فراوانی در قرآن کریم دارد، «برهان اتقان صنع» است. از طریق این برهان می توان شماری از صفات ذاتی و فعلی خداوند متعال، همچون علم، قدرت، حکمت و اراده را اثبات کرد. سپس می توان نتیجه این برهان اَنّی را به عنوان مقدمه ای برای یک برهان شبه لَمّی و استوار به کار برد تا مهم ترین صفت ذاتی نفسی، یعنی «حیات»، برای ذات اقدس الهی ثابت شود. اگرچه قرآن کریم به صورت مستقیم و در قالب یک برهان عقلی محض، برای اثبات حیات خداوند استدلال نکرده است، اما با استفاده از آیات متعدد آن می توان این صفت را در چارچوب براهین شبه لَمّی به اثبات رساند. در این براهین، صغری، آیات قرآن کریم هستند و کبری، یک اصل بدیهی و روشن است و آن این که: «صفات یادشده در صغرای این براهین، هرگز بدون برخورداری از حیات محقق نمی شوند.

تمام صفاتی که از شئون حیاتی محسوب می شوند و به وسیله براهین اَنّی برای خداوند متعال اثبات می شوند، می توانند به عنوان مقدمه براهان های شبه لَمّی برای اثبات صفت حیات خداوند متعال مورد استفاده قرار گیرند. صفاتی مانند خالقیت، رزاقیت، قیومیت، قدرت، اراده، اختیار، علم، حکمت، سمیع، بصیر، خبیر و ... که در آیات متعددی از قرآن کریم برای خداوند متعال آمده اند، بدون صفت حیات، محقق نمی شوند. مثلاً خداوند متعال

که بر اساس آیات قرآن کریم «حیات‌بخش» است، ضرورتاً باید خودش حیّ باشد و گرنه با قاعده «معطى الشيء لا يكون فاقداً له» در تعارض خواهد بود. همچنین است صفت قیومیت خداوند متعال صفت "القیوم" - که معمولاً همراه با صفت حیّ آمده است، به معنای قائم بالذات و قائم علی غیره و مستلزم حیات ذاتی است، زیرا اداره و تدبیر جهان هستی بدون علم و قدرت و اراده ممکن نیست و این صفات تنها در «حیّ لایموت» تحقق می‌یابد.

۶. نتیجه‌گیری

از آنچه در این تحقیق گفته شد نتایج زیر به دست می‌آید:

۱. قرآن کریم برای هدایت انسان از طرف خداوند متعال نازل شده است، قواعد و اصول استدلال و استنتاج منطقی را کاملاً رعایت کرده و هیچ‌گاه بر خلاف آن قواعد عمل ننموده است.
۲. براهین قرآن کریم در خصوص اثبات وجود خداوند متعال و معرفی صفات ثبوتی و سلبی او متنوع هستند. بیشتر این براهین از نوع برهان ائی هستند و در آنها از معلول به علت و از مخلوق به خالق پی برده شده است.
۳. براهین ائی قرآن کریم به دو قسم براهین آفاقی و براهین انفسی تقسیم می‌شوند. مهمترین برهان آفاقی، برهان اتقان صنع یا برهان نظم است که در آن از نظم پدیده‌های عالم پی به وجود ناظمی دانا، توانا و بخشنده برده می‌شود و مهمترین برهان انفسی قرآن کریم همان است که از آن با عنوان برهان فطرت یاد می‌شود.
۴. گرچه در قرآن کریم از برهان لمّی جهت اثبات وجود خداوند متعال استفاده نشده است، اما این بدان معنا نیست که تمام براهین خداشناسی قرآن کریم از نوع براهین ائی هستند، بلکه برخی از متقن‌ترین براهین قرآن کریم که جهت خداشناسی اقامه شده است از نوع براهین شبه لمّی هستند که در آنها از یک ملزوم به لازمش یا از یک ملازم به ملازم دیگرش پی برده شده است، چنانکه از خالقیت او علمش اثبات شده و از شئون حیاتیّه مثل علم، قدرت، اراده و ... بر حیاتش استدلال شده است.

براهین ائی و شبه لمی خداشناسی در قرآن کریم (محمد جواد دکامی) ۱۳۵

۵. بزرگترین برهان شبه‌لمی خداشناسی که در قرآن کریم آمده است، برهانی است که در آن مفهوم اسم جلاله الله، حدّ وسط قرار می‌گیرد تا سایر صفات ثبوتی و سلبی او اثبات گردد.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

نهج البلاغه

آلوسی، شهاب‌الدین (بی‌تا) روح المعانی، بیروت: دار احیاء التراث

ابن سینا، حسین (۱۳۶۳) المبدأ و المعاد، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی

ابن سینا، حسین (۱۳۶۷) اشارات و تنبیها، ترجمه حسن ملک‌شاهی، ج ۲، تهران: سروش

افلاطون (۱۳۵۱) تیمائوس، ترجمه محمد حسن لطفی، تهران: خوارزمی

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵) تبیین براهین اثبات خدا، قم: اسراء

جوادی آملی، عبد الله (۱۳۹۸) تسنیم، قم: اسراء

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰) قرآن در قرآن، قم: اسراء

حرانی، ابن شعبه (بی‌تا) تحف العقول عن آل الرسول، قم: مؤسسه نشر اسلامی

دکامی، محمدجواد. (۱۳۸۵) صانع (دمیورژ) در اندیشه افلاطون، آینه معرفت، شماره ۷: ۱-۱۶

دکامی، محمدجواد و محمدی شیخی، قباد (۱۳۹۷) قیاس تلازم در قرآن کریم، پژوهش‌های فلسفی-کلامی، سال ۲۰، شماره ۳ پیاپی ۷۷

ژیلسون، اتین (۱۳۷۴) خدا و فلسفه، ترجمه شهرام پازوکی، تهران: حقیقت

ساقی، سید ابوالفضل (۱۳۹۸) ترجمه فارسی تورات، تهران: سایت جامعه پژوهش‌های حقوق و ادیان، نسخه الکترونیکی

سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۲۳) اللهیات، قم: مؤسسه امام صادق (ع)

سبزواری، هادی (۱۴۱۶) شرح منظومه، ج ۱، ص ۳۲۷، قم: نشر ناب

شیرازی، صدرالدین محمد (۱۹۸۱) الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، بیروت: دار احیاء التراث العربی

طباطبایی، محد حسین (۱۳۷۴)، المیزان، قم: انتشارات جامعه مدرسین

طبرسی، فضل ابن حسن (۱۳۲۶) مجمع‌البیان، بیروت: دارالعلوم

فیض کاشانی، محمد (۱۴۱۷) المحجّه البیضاء، قم: مؤسسه نشر اسلامی

۱۳۶ حکمت معاصر، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

فرامرز قراملکی، احد و فلاح محمدجواد (۱۳۸۹) گونه‌شناسی و تقریر برهان فسخ عزائم در خداشناسی، پژوهش‌های فلسفی کلامی، ش ۴۵: ۲۶۶-۲۵۱
قدردان قراملکی، محمدحسن (۱۳۸۴) نقد نظریه برهان‌ناپذیری وجود خدا، قبسات، شماره ۳۵، ۲۰۱-۱۸۱

قرائتی، محسن (۱۳۸۸) تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن
لاهیجی، عبدالرزاق (۱۴۳۰) شوارق/الانوار فی شرح تجرید الکلام، قم: مؤسسه امام صادق (ع)
مجلسی، محمد باقر (۱۹۸۳) بحار/الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی
مطهری، مرتضی (۱۳۷۷) آشنایی با قرآن، قم: انتشارات صدرا
مظفر، محمد رضا (۱۳۸۲) المنطق، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴) تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه
وطن‌دوست، محمدعلی و چنغانی، مهدی (۱۴۰۱) بازخوانی تحلیلی نقدها و توجیهات وارد شده بر دیدگاه علامه طباطبایی درباره کاربرد برهان لمی در فلسفه، حکمت معاصر، سال ۱۳ شماره ۱